

Արմեն ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՓԱՄԲԱԿՈՒՄ XIXդ. 30-40-ական թվականներին

Պատմագիտական գրականության մեջ արևմտահայության՝ Ադրիանապոլսի (1829թ. սեպտեմբերի 2) ուս-թուրքական հաշտության պայմանագրով արտոնված 1829-1831թթ. ներգաղթի հարցը ուսումնասիրված է բավականին խորությամբ: Դեռևս մինչխորհրդային շրջանում այդ իրադարձության նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն են դրսևորել Ե. Գեղամյանցը, Գ. Աղանյանցը, Ալ. Երիցյանը, Եփրեմ Մեթը, Վ. Ժոտտոն, Կ. Բորոզդինը, Ն. Ֆլորովսկին¹, խորհրդային և հետխորհրդային շրջաններում՝ Ա. Մելքոնյանը, Հ. Մուրադյանը, Ե. Մանուկյանը, Ն. Թավաքայանը, Մ. Դարբինյանը և ուրիշներ:² Բնակչության զանգվածային այս տեղաշարժը ոչ միայն վերականգնեց Արևելյան Հայաստանի և մասնավորապես նրա հյուսիսային հատվածի բնակչության ժողովրդագրական նախկին հայեցի պատկերը, այլև, իր կազմակերպման ու իրականացման լուրջ քերթություններով հանդերձ, օբյեկտիվորեն նպաստեց տարածաշրջանի բնակչության մեջ հայ տարրի զգալի ավելացմանը, ազգային կազմի քանակական աճին ու որակական փոփոխմանը՝ վերածելով երկրամասը հայ ժողովրդի մի սովորաբար հատվածի համար ազգահավաքման օջախ:

Եվ այդուհանդերձ որոշ հարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ, գաղթականության՝ ըստ գավառների ու առանձին բնակավայրերի տեղաբաշխման ու երկրամասի բնակչության էթնոկոնֆեսիոնալ պատկերի վրա գաղթի թողած ազդեցության խնդիրները, բավարար ուսումնասիրված համարել չի կարելի: Հատկապես զոհացուցիչ չէ գաղթականության՝ Հայաստանի հյուսիսային հատվածում տեղաբաշխման անչափ հետաքրքիր ու կարևոր խնդրի քննության մակարդակը: Մինչխորհրդային և խորհրդային շրջանի հայ պատմագրությունը խնդրին անդրադարձել է հպանցիկորեն՝ բերելով միայն ընդհանուր բնույթի պաշտոնական տվյալներ. օրինակ՝ Էրզրումցիները հաստատվել էին Ախալքալաքի գավառում, կարսեցիները՝ Փամբակ-Շորազյալի

¹ Գ. Ե. Ղ ա մ մ յ ա ն ց Ե., Պատմական քաղվածքներ, պրակ 3, մաս 1, Բարու, 1909: Աղանեանց Գ. ք., Կարևո գաղթը (1829-1830), Թիֆլիս, 1891: Երիցյան Ալ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894: Կարապետյան Կ., Եփրեմ Մեթը արևմտահայության 1829-1830թթ. գաղթի մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), Եր., 1974, N 2: Потто В., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах и биографиях, т. 3, выпуск 4, СПб., 1887; Бороздин К., Переселенцы в Закавказье, СПб., 1891; Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. 2, СПб., 1836; Ерицов А., Нерсес V и Воронцовы, Тифлис, 1898.

² Մ է լ ք ո ն յ ա ն Ա., Էրզրում, Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Եր., 1994: Մուրադյան Հ., Կարսի նահանգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին, Եր., 2006: Մանուկյան Ե., Հայ ժողովրդի ազգահավաքման գործընթացն Արևելյան Հայաստանում XIX դարի 20-ական թվականների վերջերին-30-ական թվականների սկզբներին, Ատեն. պատ. գիտ. թեկ., Եր., 1991: Тавакалян Н., Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России, ՊԲՀ, Եր., 1976, N 3: Դարբինյան Մ., Արևմտահայերի 1829-1830 թթ.-ի գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, Եր., 1974, N 2: Նույնի, Էջեր Ախալքալաքի և Ախալքալաքի հայերի 1829-30թթ. գաղթի պատմությունից, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետև՝ ԲԵՀ), Եր., 1973, N 2: Նույնի, Նոր վավերագրեր պարսկահայերի և արևմտահայերի 1828-1830թթ. գաղթի վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների (այսուհետև՝ ԲՀԱ), Եր., 1973, N 2: Նույնի, Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., ԲՀԱ, Եր., 1977, N 3:

ուղենասում (դիստանցիայում) և այլն: Հետխորհրդային շրջանում ըստ առանձին բնակավայրերի արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխման հարցին անդրադարձել են Ա. Մելքոնյանը, Հ. Ամիրջանյանը, նաև մենք:³ Առայսօր հաստատվել է միայն Ախալքալաքի և Նոր Բայազետի գավառներում բնագոյն արևմտահայության որտեղից լինելու պաշտոնական տեսակետը: Մինչդեռ 2002թ., ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ» հանդեսի 5-րդ համարում անդրադառնալով այս խնդրին, մենք արխիվային փաստաթղթերի ու այլ սկզբնաղբյուրների մանրագնին ուսումնասիրության ու համադրման արդյունքում թվերով ու փաստերով ապացուցել ենք, որ օրինակ, Շորագյալի տեղամասում հաստատված արևմտահայերը միայն կարսեցիներ չէին, և որ սրանց թիվը ընդհանուրի մեջ հազիվ էր հասնում 60%-ի (գյուղերում՝ 60%, Գյումրիում՝ 50%):⁴

Ժամանակավոր դադարից հետո վերսկսելով XIX դ. ընթացքում արևմտահայության տեղաշարժերի և Արևելյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերի վրա դրանց թողած ազդեցության ուսումնասիրությունը՝ սույն հոդվածի շրջանակներում կփորձենք անդրադառնալ Փամբակի տեղամասի տարածքում XIX դ. 30-ական թթ. արևմտահայության տեղաբաշխման, ինչպես նաև ներգաղթից հետո տեղամասի բնակչության էթնոկոնֆեսիոնալ պատկերի անչափ կարևոր ու հետաքրքիր խնդրի քննությանը:

1829-1831թթ. ընթացքում ռուս-թուրքական սահմանն անցան և Ռուսաստանի հովանավորության տակ թուրք-քրդական բռնակալների լծից ազատվեցին մոտ 12357 ընտանիք արևմտահայեր (շուրջ 75000 մարդ), որոնց որոշակի քանակություն հաստատվեց նաև Փամբակ-Շորագյալի ուղենասում, մասնավորապես Փամբակում:

Ըստ ռուսական պաշտոնական պատմագրության՝ արևմտահայերի ներգաղթից հետո Փամբակ-Շորագյալի ուղենասում բնակչության թիվը հասավ 4901 ընտանիքի կամ 16641 մարդու (այս և ստորև բերվող թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին), այդ թվում՝ 214 ընտանիք (620 մարդ) հոգևորականներ, 3 ընտանիք (20 մարդ) մելիքներ, 1536 ընտանիք (5425 մարդ) բնիկներ և 3148 ընտանիք (10575 մարդ) արևմտահայ գաղթականներ:⁵ Այն, որ ուղենասի բնիկ և նորեկ ազգաբնակչության թվաքանակի վերաբերյալ պաշտոնական տվյալները չեն համապատասխանում իրականությանը, արդեն նշել ենք վերևում: Մեր խորին համոզմամբ միմյանց հաջորդած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ավարտին Փամբակ-Շորագյալի ուղենասում ուղղակի չէր կարող ապրել 1536 ընտանիք: Հակառակ դեպքում կստացվեր հետևյալ անհեթեթությունը. 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբին Երևանի Հուսեյն խանի հանկարծակի հարձակման, խաղաղ բնակչության շրջանում գերեվարությունների, թալանի, բնակչության զանգվածային արտագաղթի հետևանքով ուղենասի մի հատվածում՝ Շորագյալի տեղամասում, բնակչության ընդհանուր թիվը 1825թ. գրանցված 705 ընտանիքից նվազեց մինչև 175 ընտանիք (ըստ պաշտոնական տվյալների՝ հարձակման հանկարծակիության շնորհիվ պարսիկները

³ Մ ե լ ք ո ն յ ա ն Ա., *Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, Եր., 2003: *Ամիրջանյան Հ., Լոռին XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին երեսնամյակին*, Եր., 2010: *Հայրապետյան Ա., Արևելյան Շիրակը XIX դարի առաջին կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*, Գյումրի, 2005:

⁴ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն Ա., *Արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխումը Շորագյալի գավառում (Արևելյան Շիրակ) 1829-1831 թթ.*, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 5, Գյումրի, 2002, էջ 153-168:

⁵ «Обозрение
Кавказом
304.

российских
владений
за
», ч. 2, стр. 303–

միայն այստեղից գերի էին տարել 1200 մարդ)⁶, իսկ Փամբակում, որ նույնպես սահմանամերձ շրջան էր և ենթարկվեց հարձակման, այդ թիվը մնաց անփոփոխ: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Փամբակում արևմտահայերի գաղթերի նախօրեին կար 1361 ընտանիք (եթե տեղաբնակների թիվը, իրոք, 1536 ընտանիք է, դրանից 175 ընտանիք շորագյալցիներին հանելու դեպքում փամբակցիների թիվը կկազմի 1361 ընտանիք), ապա կստացվի, որ 1828-1831թթ. զանգվածային ներգաղթի պայմաններում հարևան Շորագյալի տեղամաս գաղթել էին 3591 ընտանիքներ՝ բնակչության ընդհանուր թիվն այստեղ հասցնելով 3866 ընտանիքի:⁷ Մինչդեռ Փամբակ գաղթել էր միայն 19 ընտանիք, որովհետև 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն՝ 1829-1831թթ. գաղթերից անմիջապես հետո այստեղ ապրում էր ընդամենը 1379 ընտանիք⁸: Այսպիսով, եթե սխալ են պաշտոնական տվյալները Փամբակ-Շորագյալի ուղեմասի բնիկ ազգաբնակչության թվի մասին, ապա ինքնըստինքյան դրանք ընդունելի չեն մահ 1829-1832թթ. ուղեմաս և մասնավորապես Փամբակ գաղթած արևմտահայության թվի տեսակետից:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր տեղամասի իրական ժողովրդագրական պատկերը:

Գեներալ-լեյտենանտ Մ. Կոցեբուն, որ «Կովկասյան ժողովածու» հանդեսի էջերում անդրադարձել է 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին, ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է մահ Հայաստանի հյուսիսային հատվածի ժողովրդագրական վիճակը՝ նշելով, թե Փամբակի տեղամասը պատերազմի նախօրեին՝ 1825թ., ուներ ընդամենը 760 ընտանիք բնակչություն (547 ընտանիքը՝ հայկական, 213-ը՝ քաթարական):⁹ 1826թ. հուլիսին տեղամասը ենթարկվեց Երևանի խանի հանկարծակի հարձակմանը, ինչը, մեր կարծիքով, պիտի հանգեցներ բնակչության թվի անկմանը, բայց ո՛չ երբեք՝ դրա գրեթե կրկնակի աճին:

Փամբակի տեղամասի հետպատերազմյան ժողովրդագրական պատկերի մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հայտնում Կովկասյան կորպուսի գլխավոր հրամանատար Ի. Պասկևիչը: 1828թ. ապրիլի 24-ին Նիկոլայ Ա կայսերը ներկայացրած «Բնակչության թիվը Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասյան շրջաններում» ստվարածավալ հաշվետվության մեջ վերջինս, խոսելով նախորդ երկու տասնամյակների ընթացքում նվաճված շրջանների և դրանցում առկա բնիկ և նորեկ ազգաբնակչության թվի մասին, նշում է, թե Փամբակի տեղամասում, չնայած արևմտահայերի գաղթի հանգամանքին, առայժմ պետական գյուղացիների թիվը հասել է միայն 754 ընտանիքի:¹⁰

Արխիվային նյութի իսպառ բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս փոքրիշատե պատկերացում կազմելու ժողովրդագրական այն գործընթացների մասին, որ կարող էին տեղի ունենալ Փամբակում 1826-1829թթ.: Այդուհանդերձ, Պասկևիչի հաշվետվության ու «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համադրությամբ կարելի է ենթադրել, որ 1829-1831թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր փաշայություններից Փամբակի տեղամաս գաղթածների թիվը հասել է 600-700 ընտանիքի:

Այժմ անդրադառնանք մի այնպիսի կարևոր հարցի, ինչպիսին է մեր կողմից ուսումնասիրվող Փամբակի տեղամասում արևմտահայության տեղաբաշխումն ըստ բնակավայրերի՝ փորձելով բացահայտել մահ այն բացթողումներն ու թերացումները,

⁶ *Присоединение Восточной Армении к России, Сборник документов, т. 2, по редакцией Ц. Агаяна, Ер., 1978, док. 133, стр. 209.*

⁷ *Մանրամասն տե՛ս Հայրապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 153-168:*

⁸ *ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82:*

⁹ *К о ц е б у М., Описание вторжения персиян в Грузию в 1826г., Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, стр. 19.*

¹⁰ *«Документы и материалы по истории армянского народа. Социально-политическое и экономическое положение Восточной Армении после присоединения к России (1830-1870)», Ер., 1993, док. 7, стр. 63.*

որոնք առկա եղան գաղթականությանն այստեղ տեղաբաշխելիս ու հաշվառելիս: Ինքնին դժվարին այս խնդրի իրագործումն էլ ավելի է բարդանում ձեռքի տակ եղած պատմական աղբյուրների սակավաթիվ և հիմնականում թերի լինելու պատճառով: Ժամանակին՝ Շորագյալում արևմտահայ գաղթականության տեղաբաշխման խնդիրն ուսումնասիրելիս, մենք ձեռքի տակ եղած աղբյուրները պայմանականորեն բաժանել էինք երկու խմբերի. առաջին խմբի աղբյուրներն արխիվային նյութերն էին կամ, այսպես կոչված, «*О турецких переселенцах*»¹¹ սովորածավալ աշխատությունը, որը, շրջանցելով գաղթականների որտեղից լինելու և Շորագյալի որևէ գյուղում հաստատվելու կարևորագույն հարցը, շեշտը դնում էր միայն թվային տվյալների ներկայացման վրա, այսինքն՝ նշում էր, թե Շորագյալի որ գյուղում քանի գաղթական է հաստատվել:

Փամբակում ևս կարգված էին պաշտոնյաներ, որոնք հսկելու էին գաղթականների ընդունման, տեղավորման, նաև բնիկների և նորեկների հաշվառման գործընթացները: Նրանց ներկայացրած նյութերի հիման վրա հետագայում կազմվել է «*О турецких переселенцах*»¹² մատյանների՝ տեղամասին վերաբերող բաժինը: Սակայն մեզ անհայտ պատճառներով նրանք բարեխիղճ չեն եղել իրենց պարտականություններում և բնիկ փամբակցիներին ու արևմտահայ գաղթականներին առանձին-առանձին հաշվելու փոխարեն տվել են գյուղերի բնակչության ընդհանուր թվային տվյալներ: Մինչդեռ դրա իրական հնարավորությունը կար: Ժամանակին ռուս պաշտոնյաների մնանօրինակ թերացումն այսօր մեզ թույլ չի տալիս ստույգ թվային տվյալներ ունենալ ո՛չ 1829-1831թթ. արևմտահայերի մեծ գաղթի նախօրեին Փամբակի տեղամասի ժողովրդագրական դրության և ո՛չ էլ այստեղ հաստատված գաղթականության թվի վերաբերյալ:

Խնդրո առարկայի ուսումնասիրության տեսանկյունից թերևս որոշ պարզեցում են մտցնում երկրորդ խմբի աղբյուրները («Արևելյան մամուլ»¹³, մասամբ նաև՝ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղամունների բառարան»¹⁴), որոնցում, ի հակադրություն առաջինի, տրվում են միայն աշխարհագրական տվյալներ, այսինքն՝ նշվում է գաղթականների Արևմտյան Հայաստանի ո՛ր փաշայությունից լինելն ու Փամբակի տեղամասի ո՛ր գյուղում հաստատվելը. այսպես օրինակ՝ Կարսի փաշայությունից Փամբակի տեղամասի Դշլաղ գյուղ, կամ Մուշից՝ Համամի: Ահա այս աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ 1829-1831թթ. ընթացքում Փամբակի տեղամասի առնվազն 14 գյուղերում հաստատվել են գաղթականներ Կարսից, Կարինից, Մուշից, Բասենից և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններից: Ավելին, սրանցից 5-ը հիմնադրել են հենց արևմտահայերը, իսկ մյուս 9-ում (Մեծ Բարաբրիխա, Մեծ Բեքանդ, Ավդիբեկ, Աղբուլաղ, Գյուլիջա, Գոգարան, Դշլաղ, Համամի, Վարդնով) նրանք տեղավորվել են փամբակցիների հետ միասին:

¹¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 85, 86:

¹² Փաստաթուղթը թվագրված է 1842 թվականով, սակայն իրական աշխարհագիրն անցկացվել է ավելի վաղ: Ուղղակի 1842թ. առաջ կատարվել է «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում», որի արդյունքները, հաստոր առ հաստոր հավաքվելով, կազմվել են 1842թ.: Ավելին՝ փաստաթուղթն ունի երկու վերնագրեր՝ «Проверка Камерального описания Александропольского уезда Грузино-Имеретинской губернии в 1842 году» և «О Турецких переселенцах» ու տալիս է Փամբակի տեղամասի 1832թ. և 1842թ. ժողովրդագրական վիճակը (մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 82):

¹³ Բամպակածոր, «Արևելյան մամուլ», Ջմիլունիա, 1896, 26-րդ տարի, թիւ 8, 15 ապրիլի, էջ 234-235, թիւ 9, 1 մայիսի, էջ 267-269, թիւ 10, 15 մայիսի, էջ 292-294:

¹⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղամունների բառարան, կազմեցին՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, հ. 1-5, Եր., 1986-2001:

1829-1831թթ. Փամբակի տեղամասում հիմնադրված գյուղեր

գյուղերը	որտեղից են եկել	ընտանիք	մարդ	ազգություն ը	դավանանքը
1. Ղարաբոյա	Բասենից	12	58	հայ	հայ առաքելական
2. Ղալթախչի	Կարսից	61	194	--/--	--/--
3. Ղարալ	Մուշից և Կարսից	32	109	--/--	--/--
4. Նալբանդ	Բասենից	42	161	--/--	--/--
5. Ղաչաղան	Բասենից	20	59	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		167	581		

Դժբախտաբար, վերը նշված պատճառներով երկու խմբերի աղբյուրների համադրմանը հնարավոր չէր պարզել, թե այդ 9 գյուղերում հաստատված արևմտահայերի մեջ համապատասխանաբար քանի՞սն էին կարսեցիներ, բասենցիներ, և էրզրումցիներ:

Բնակչության թվի կտրուկ աճի շնորհիվ 1829-1832թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով Փամբակի տեղամասում գյուղերի թիվը հասավ 37-ի, բնակչությանը՝ 1379 ընտանիքի (5010 մարդ), որից 1302 ընտանիքը (4760 մարդ)՝ բնակչության 94.4%-ը՝ հայեր էին, 4.9%-ը՝ 68 ընտանիքը (213 մարդ)՝ թաթարներ, իսկ մնացած 0.7%-ը՝ 9 ընտանիքը (37 մարդ)՝ քրդեր:¹⁵

Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի Փամբակի տեղամասի 1832թ. կամերալ ցուցակագրում¹⁶

գյուղերը	ընտանի ք	մարդ	ազգությունը	դավանանքը
1. Աղբուլաղ	37	152	հայ	հայ առաքելական
2. Ղարաբոյա	12	58	--/--	--/--
3. Ղալթախչի	61	194	--/--	--/--
4. Ավդիբեկ	39	126	--/--	--/--
5. Բեքանդ Մեծ	133	505	--/--	--/--
6. Ղարալ	32	109	--/--	--/--
7. Նալբանդ	42	161	--/--	--/--
8. Գյուլլիջա	17	59	հայ	հայ կաթոլիկ
9. Գոգարան	22	49	--/--	--/--
10. Համամի	125	466	հայ	հայ առաքելական
11. Վարդունով	62	185	--/--	--/--
12. Ղաչաղան	20	59	--/--	--/--
13. Դուրասլի	23	80	թաթար	շիա մահմեդական
14. Սարալ	18	51	թաթար	սունի մահմեդական
15. Հաջիդարա	32	137	--/--	--/--
16. Հայդարլի	8	26	--/--	--/--
17. Գալլավար	35	114	--/--	--/--
18. Արջուտ	15	66	--/--	--/--
19. Ղանջուղազ	9	37	թաթար	շիա մահմեդական
20. Դարբազ	13	58	հայ	հայ առաքելական

¹⁵ Փամբակի տեղամասի XIX դարի 30-40-ական թվականների ժողովրդագրական դրությունը ներկայացնող թվային տվյալները վերաբերում են միայն արական սեռին:

¹⁶ Աղյուսակները կազմվել են մեր կողմից Վրացա-Իմերեթական նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի 1842թ. կամերալ ցուցակագրման ձեռագիր մատյանների հաղորդած վիճակագրական տեղեկությունների հիման վրա:

21. Ղշաղ	51	223	--/--	--/--
22. Ղարաքիլիսա Մեծ	141	481	--/--	--/--
23. Վարդանիլի	27	82	թաթար	սունի մահմեդական
24. Յարութիլի	22	105	հայ	հայ առաքելական
25. Բոզիքենդ	46	212	--/--	--/--
26. Շահալի	20	113	--/--	--/--
27. Դարաքենդ	14	39	--/--	--/--
28. Դուրթան	37	187	--/--	--/--
29. Վարդարլուր	23	75	--/--	--/--
30. Հորարձի	11	32	--/--	--/--
31. Գյուլագարակ	36	106	--/--	--/--
32. Հերիեր	35	109	--/--	--/--
33. Ջելալօղլի	39	149	--/--	--/--
34. Ագարակ	11	59	--/--	--/--
35. Հայդարբեկ	39	145	--/--	--/--
36. Ղարաքիլիսա Մեծ 2-րդ	24	78	հայ	հայ կաթոլիկ
37. Շահնագար	48	123	--/--	--/--
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	1379	5010		

Հայահավաքումը Հյուսիսային Հայաստանի այս հատվածում շարունակվեց մաս հաջորդ տասնամյակում, երբ, ըստ պաշտոնական տվյալների, շուրջ 145 գաղթական ընտանիքներ, չհամակերպվելով Արևելյան Հայաստանի իրենց նոր բնակատեղիների պայմաններին, վերագաղթեցին Փամբակ:¹⁷

Մեր կարծիքով, 1830-ական թվականների կեսերին գրանցված այս նոր ներգաղթն ընդունել է շատ ավելի մեծ մասշտաբներ, որովհետև, 1842-ով թվագրված «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն, XIX դ. 30-ական թվականների վերջին տեղամասն ունեցել է նախկին 1379 ընտանիքի փոխարեն 1704 ընտանիք կամ 5986 մարդ (միայն արական սեռի) բնակչություն: XIX դարի առաջին երեսնամյակի ժողովրդագրական վիճակին վերաբերող սկզբնաղբյուրների և հատկապես արխիվային նյութի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1832-1842թթ. ընթացքում շուրջ 325 ընտանիքներ (976 մարդ), այդ թվում՝ 284 ընտանիք (859 մարդ) Արևմտյան Հայաստանից, 29 ընտանիք (71 մարդ) Հայկական մարզից և 12 ընտանիք (46 մարդ) Շորագյալի տեղամասից, գաղթել ու հաստատվել է Փամբակի 39 գյուղերում: Ընդ որում, նորեկներից 149 ընտանիքը (491 մարդ) հաստատվելով տեղամասում հիմնել է 11 գյուղ (Թափանլի, Դզրլորան, Տուրմակատուր, Դարամամաղ, Լոռի, Լեջան, Ուռուտ, Սարչապետ, Շիշթափա, Փոքր Դարաքիլիսա, Սովուղբուլաղ), իսկ մնացած 176 ընտանիքը (485 մարդ) համարել է արդեն գոյություն ունեցող գյուղերի բնակչության թիվը:

1833-1842թթ. ընթացքում Փամբակի տեղամաս տեղափոխվածներ

ուր են եկել	երբ	որտեղից	ընտ.	մա ըլ	ազգ.	դավանանքը
1. Ղարաքոյա	1833թ. 1839թ.	Թուրքիայից Երևանի գավառից	8 2	40 3	հայ քուրդ	հայ առաքելական շիա մահմեդական
2. Ղալթախչի	1833թ.	--/--	10	32	հայ	հայ առաքելական
3. Ավդիբեկ	1840թ.	--/--	3	18	--/--	--/--
4. Բեքանդ Մեծ	1840թ.	--/--	16	50	--/--	--/--
5. Ղարալ	1839թ.	--/--	10	22	--/--	--/--

¹⁷ Կ ո ռ կ ո տ յ ա ն Ջ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831-1931), Եր., 1932, էջ XXIX-XXX:

6. Նալբանդ	1840թ. 1839թ.	Թուրքիայից Երևանի գավառից	6 1	17 2	հայ քուրդ	հայ առաքելական շիա մահմեդական
7. Ղզլորան	1841թ.	Երևանի գավառից	2	9	քուրդ	շիա մահմեդական
8. Գյուլիջա	1842թ.	--/--	1	2	--/--	--/--
9. Գոգարան	1840թ. 1839թ.	Թուրքիայից Երևանի գավառից	4 1	13 2	հայ քուրդ	հայ կաթոլիկ շիա մահմեդական
10. Համանլի	1840թ.	Թուրքիայից	20	46	հայ	հայ առաքելական
11. Վարդնով	1840թ.	--/--	16	25	--/--	--/--
12. Ղաչաղան	1840թ.	--/--	7	25	--/--	--/--
13. Ղուրսալի	1840թ.	--/--	2	8	--/--	--/--
14. Մարալ	1838թ.	Երևանի գավառից	5	16	թաթար	սունի մահմեդական
15. Հաջիդարա	1840թ. 1841թ.	Թուրքիայից Երևանի գավառից	2 2	6 6	հայ թաթա ր	հայ առաքելական սունի մահմեդական
16. Ղարաքիլիսա Մեծ	1834թ.	Թուրքիայից	6	26	հայ	հայ առաքելական
17. Շահալի	1836թ.	--/--	5	15	--/--	--/--
18. Ղուրտան	1838թ.	--/--	6	17	--/--	--/--
19. Վարդաբլուր	1840թ.	--/--	4	18	--/--	--/--
20. Հերիեր	1840թ.	--/--	6	16	--/--	--/--
21. Մեծ Ղարաքիլի- սա 2-րդ	1841թ. 1840թ.	Թուրքիայից Երևանի գավառից	16 3	28 6	հայ քուրդ	հայ առաքելական շիա մահմեդական
22. Հայդարբեկ	1841թ.	Երևանի գավառից	2	4	քուրդ	շիա մահմեդական
23. Շահնազար	1840թ.	--/--	4	6	քուրդ	շիա մահմեդական
24. Ղանջուղազ	1840թ.	Երևանի գավառից	2	4	քուրդ	շիա մահմեդական
25. Հայդարլի	1841թ.	Երևանի գավառից	1	3	թաթար	սունի մահմեդական
26. Արջուտ	1840թ.	--/--	2	6	թաթար	սունի մահմեդական
27. Դարբազ	1841թ.	--/--	1	2	քուրդ	շիա մահմեդական
ԸՆԴԱՍԵՆԸ			176	485		

Վերոբերյալ ժողովրդագրական տեղաշարժերի արդյունքում նորաստեղծ Ալեք-սանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասը, «Կամերալ ցուցակագրման վերստուգում» ձեռագրերի համաձայն, 1842թ. արդեն ուներ 48 գյուղ՝ 1704 ընտանիք (5986 մարդ) բնակչությամբ, որոնցից 30-ը ամբողջությամբ, իսկ 11-ը մասամբ բնակեցված էին 1500 ընտանիք (5314 մարդ) հայերով, որ տեղամասի բնակչության 88%-ն էր: Քանակով երկրորդը՝ 199 ընտանիք (657 մարդ) թաթարներն էին: Ապրելով 7 գյուղում ամբողջությամբ և 8-ում հայերի հետ խառը՝ սրանք կազմում էին Փամբակի բնակչության 11.7%-ը: Մինչդեռ 2 գյուղում հայերի հետ խառը ապրող 3 ընտանիք (6 մարդ) քրդերը կազմում էին միայն 0.2%, իսկ 1-ում հայերի հետ խառը ապրող 2 ընտանիք (9 մարդ) պարսիկները՝ 0.2%:

Ըստ դավանանքի՝ նույն 48 գյուղերում ապրող 1704 ընտանիքները բաժանվում էին չորս խմբերի: Հայաառաքելականներ էին Փամբակի տեղամասի բնակչության 84%-ն ու հայ ազգաբնակչության 95.3%-ը (1430 ընտանիք կամ 5106 մարդ): Հայկաթոլիկներ էին բնակչության 4%-ը կամ հայերի 4.7%-ը (70 ընտանիք կամ 208 մարդ): Շիա մահմեդականներ էին բնակչության 2.9%-ը կամ մահմեդական ազգաբնակչության

24%-ը (49 ընտանիք կամ 141 մարդ), իսկ սունիներ՝ բնակչության 9.1%-ը կամ մահմեդականների 76 %-ը (155 ընտանիք կամ 531 մարդ):¹⁸

Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի տեղամասի 1842թ. կամերալ ցուցակագրում:

գյուղերը	ընտանիք	մարդ	ազգությունը	դավանանքը
1. Արբուլաղ	37	152	հայ	հայ առաքելական
2. Ղարաբոյա	20	98	հայ	հայ առաքելական
	2	3	թաթար	շիա մահմեդական
3. Ղալթախչի	71	226	հայ	հայ առաքելական
4. Ավդիբեկ	42	144	--/--	--/--
5. Բեքանդ Մեծ	149	555	--/--	--/--
6. Ղարալ	42	131	--/--	--/--
7. Նալբանդ	48	178	հայ	հայ առաքելական
	1	2	թաթար	շիա մահմեդական
8. Թափանլի	19	73	հայ	հայ առաքելական
9. Ղզորան	15	41	հայ	հայ կաթոլիկ
	2	9	ժարսիկ	շիա մահմեդական
10. Գյուլիջա	17	59	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	թաթար	շիա մահմեդական
11. Գոգարան	26	62	հայ	հայ կաթոլիկ
	1	2	թաթար	շիա մահմեդական
12. Համամլի	145	512	հայ	հայ առաքելական
13. Վարդնով	78	210	--/--	--/--
14. Ղաչաղան	27	76	--/--	--/--
15. Ղուրսալի	2	8	հայ	հայ առաքելական
	23	80	թաթար	շիա մահմեդական
16. Մարալ	23	67	թաթար	սունի մահմեդական
17. Հաջիդարա	2	6	հայ	հայ առաքելական
	34	143	թաթար	սունի մահմեդական
18. Հայդարլի	9	29	թաթար	սունի մահմեդական
19. Գալլավար	35	114	--/--	--/--
20. Արջուտ	17	72	--/--	--/--
21. Ղանջուղազ	12	41	թաթար	շիա մահմեդական
22. Դարբազ	13	58	հայ	հայ առաքելական
	1	2	քուրդ	սունի մահմեդական
23. Ղշլաղ	51	223	հայ	հայ առաքելական
24. Մեծ Ղարաքիլիսա	147	507	հայ	հայ առաքելական
25. Վարդանլի	27	82	թաթար	սունի մահմեդական
26. Յաղուբլի	22	105	հայ	հայ առաքելական
27. Բոզիքենդ	46	212	--/--	--/--

¹⁸ Իրականում Փամբակի տեղամասի 1842թ. կամերալ ցուցակագրման ձեռագրերում կա 49 գյուղ: Վերջինը՝ Նիկիտինոն, հիմնադրվել է 1844թ. և մեզ անհայտ պատճառներով ավելացվել 1842թ. ձեռագրի մեջ: Նույն տարում Փամբակի տեղամասում հիմնադրվել են ևս երեք ռուսական գյուղեր՝ Վոսկրեսենովկան, Վորոնցովկան և Պրիվոլնոյեն (ընդ որում, առաջինը հիմնադրվել է ոչ թե Նիկիտինոն, այլ Վորոնցովկան), որոնք առաջին անգամ հիշվում են 1852թ. կամերալ ցուցակագրման ձեռագիր մատյաններում: Ուստի և անճշտություններից խուսափելու համար մենք Նիկիտինոյին վերաբերող վիճակագրական տեղեկությունները հանել ենք ցուցակից (մանրամասն տե՛ս Эриванская казенная палата. Камеральное описание Александровского уезда Эриванской губернии, ՀԱԱ ֆոնդ 93, ցուցակ 1, գործ 110):

28. Շահալի	25	128	--/--	--/--
29. Գարաքենդ	14	39	--/--	--/--
30. Դուրբան	43	204	--/--	--/--
31. Վարդարյուր	27	93	--/--	--/--
32. Հորարծի	11	32	--/--	--/--
33. Տուրմակատուր	6	20	--/--	--/--
34. Գյուլագարակ	36	106	--/--	--/--
35. Հերիեր	41	125	--/--	--/--
36. Ջելալօղլի	39	149	--/--	--/--
37. Գարամամադ	7	18	թաթար	սունի մահմեդական
38. Լոռի	4	20	հայ	հայ առաքելական
39. Ագարակ	11	59	--/--	--/--
40. Լեջան	24	72	--/--	--/--
41. Հայդարբեկ	39	145	հայ	հայ առաքելական
	2	4	քուրդ	սունի մահմեդական
42. Ուռուտ	17	48	հայ	հայ առաքելական
43. Սարչապետ	23	85	--/--	--/--
44. Շիշբախ	12	46	հայ	հայ կաթոլիկ
45. Փոքր Գարաքիլիսա	9	33	հայ	հայ առաքելական
46. Սովուրբուլադ	13	35	--/--	--/--
47. Մեծ Գարաքիլիսա	40	106	հայ	հայ կաթոլիկ
2-րդ	3	6	թաթար	շիա մահմեդական
48. Շահնագար	48	123	հայ	հայ կաթոլիկ
	4	6	թաթար	շիա մահմեդական
ԸՆԴԱՍԵՆԸ	1704	5986		

Մրանք էին ժողովրդագրական այն գործընթացները, որ տեղի ունեցան Փամբակ-Շորագյալի դիստանցիայի Փամբակի տեղամասում XIX դարի 30-40-ական թվականներին:

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ПАМБАКА В 30-40-е ГОДЫ XIX ВЕКА

___ *Резюме* ___

___ *А. Айрапетян* ___

В 1829-1831гг. после русско-турецкой войны из разных частей Западной Армении в Памбак переселилось около 600-700 семей, в следствие чего в 1832г. в участке число сел достигло 37-и, а население - до 1379 семей. Часть переселенцев из Западной Армении в участке основала 5 сел, а остальные были размещены с памбакцами в 9 селах. В середине 30-ых гг. XIXв. началось новое переселение западных армян, так что в момент формирования Александропольского уезда (1840г.) в Памбакском участке уже проживало 1738 семей.

